

18. ve 19. Yüzyillarda Osmanli Borçlar Tarihine Bir Bakış

A View To The History Of Debt In 18th And 19th Centuries In The Ottoman Empire

Metin KOPAR*

Murat YOLUN**

Özet

Osmanlı Devleti son dönemlerinde borçlanmaya başlamış olmasına rağmen, acı tecrübeler yaşayarak bedeller ödemiş ve mali iflasa sürüklenmiştir. Bu yıllarda devletin gelir ve giderlerinin uzun dönemli bir dengeye kavuşturulamaması büyük sorunlar yaratmıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti finansman güçlüklerini imparatorluğun kendi kaynaklarını kullanarak aşmaya çalışmış, ancak bu süreçte belirli bir istikrar sağlamamıştır. Özellikle savaş dönemlerinde ortaya çıkan mali yükünbarış dönemlerinde altundan kalkamaması veya hafifletilememesi, tağşişleri gündeme getirmiştir. Tağşiş ve enflasyonlar ise devlete borç verecek ve güven esası üzerine kurulacak finans piyasalarının güçlenmesini engellemiştir. Nitekim iç borçlanma süreci ve iç finans piyasaları özellikle 1770-1840 döneminde tağşiş ve enflasyon yükünün altundan kalkamamıştır. Bu zor dönemde uzun vadeli mali dengelerin kurulamaması nedeniyle iç borçlanma alternatifi bir anlamda tüketilmiş ve Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı devleti dış borçlanma sürecini başlatmıştır. Ancak bütçe dengeleri 1850'ler sonrasında da kurulamamış ve dış borçlanma süreci 1875-1876 yıllarında ödemelerin durdurulması, 1881 yılında da Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Osmanlı dış borçları, ülkenin kaynaklarını yabancılara aktarmanın bir aracı niteliği taşımış ve alınan borçlar yeniden üretimde kullanılmamıştır. Daha çok hükümetin cari giderlerinde kullanılan dış borçlar, bir yandan birikimli olarak artmış diğer yandan da kamu gelirlerinin önemli bir kısmına yabancılardan el koyması ile sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, Borç, Para, Faiz, Finansman, Düyun-u Umumiye

Abstract

Even though Ottoman Empire received foreign loans in the late period, it paid by suffering from these loans and went bankrupt. The difficult thing to the empire was inability to balance incomes and expenditures in the long term. Until the mid-19th century Ottoman State tried to work out the financial difficulties by using its own sources, but there had been no stability. The fact that inability to pay or relieve financial burdens emerging especially in war times made debasement a current issue. Debasement and inflations prevent the financial markets which were based on trust and could give credits from rallying. As a matter of fact, in the period of internal debt,

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi- Adıyaman.

** Arş. Görv.; Adıyaman Üniversitesi – Adıyaman.

especially between 1770-1876, internal financial markets could not overcome the results of debasement and inflation. In this troubled period, on account of inability to restore the fiscal balance in long term, internal debt as an alternative solution was unworkable and the process of external debt in the Ottoman Empire started with the Crimean War. Nevertheless, Ottoman could not restore the fiscal balance after 1850s and the process of external loan culminated in stopping payments between 1875 and 1876 and the establishment of the Ottoman Public Debt Administration (Düyun-u Umumiye) in 1881. The external loans were used as a tool to transfer the resources of country to foreigners and also these loans were not spent on reproduction. The external debts spent on the current expenditures of government not only grew cumulatively but also resulted the fact that foreigners distrained the remarkable portion of public incomes.

Key Words: *Budget, Debt, Money, Interest, Finance, Public Debt Administration*

Giriş

On altıncı yüzyıl sonlarında başlayan ve on yedinci yüzyıl boyunca devam eden uzun süren savaşlar ile birlikte nakit ihtiyacının artması, Osmanlı maliyesinin dönüşümünü belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Nüfus artışı, daralmaya başlayan sınırlar, askeri teknolojiadaki gelişmelerin takip edilememesi, gelişen ticari yolların dışında kalınması nedeniyle transit mal geçişlerinden sağlanan vergi gelirlerinin azalması, Osmanlı Devleti'ni bu dönemde büyük bir mali bunalıma sürüklemiştir. Bu dönemdeki mali bunalımın yarattığı ekonomik, siyasal, askeri ve sosyal faktörler, dış borçlanmaya giden yolun temel taşlarından biri olmuştur¹. Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya iten nedenlerin kökleri, on altıncı yüzyılda başlayan ve kronikleşen mali açıklardır. Bu mali açıkların finansmanında dış borçlanmaya başvurulma önerileri on sekizinci yüzyılda ortaya atılmış fakat uygulanmamıştır. Ayrıca kronikleşen mali açıkların yanında ödemeler dengesinde görülen bozulmaların süreklilik arz etmesi dış borçlanmanın nedenlerindedir.

Bu çalışmada Türkiye'nin borçlanma deneyimi başlangıcından, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemleri genel özellikleriyle ve önemli dönem geçişleri esas alınarak tarihsel ve kronolojik açıdan incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmanın amacı daha çok ülkemizin borçlanma serüvenini bütünsel bir perspektiften ele almaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin borçlanma serüvenini bu şekilde değerlendirerek Osmanlı'nın yarı sömürge haline gelmesinde dış borçların oynadığı rolü daha iyi açıklayabilmek, 19. ve 20. yüzyılda izlenen politikaları daha net kavrayabilmemiz açısından önem arz etmektedir. Akademik literatür tarandığı zaman Osmanlı Devleti'nin dış borçları ile ilgili pek çok kaynak bulunabilir. Bu kaynaklar, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mali durumu, devlet ve toplum nezdinde çarpıcı bir biçimde ifade etmektedir. Ayrıca bunlar bol sayıda kantitatif veri içermektedir. Ancak bu çalışma Osmanlı'nın dış borç tarihinin ana hatlarının daha da berraklaştırılmasına katkı sağlayacaktır.

¹ ElifBinhan Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, S.4, 2002, s. 188-189.

1-1700-1854 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'ndeki Borçlanma

Osmanlı Devleti, giderleri karşılayabilmek için yeni vergiler koyma veya mevcut vergileri artırma, tağşiş², müsadere, iç hazineden borç alma gibi yöntemlere başvurmuştur. Uygulanan yöntemlerden birincisi iltizam sisteminin genişletilmesidir. Mukataa olarak bilinen vergi kaynaklarının ilk aşamada birkaç senelik bir süre için satışa çıkartılmasıdır. Malikâne³ olarak adlandırılan sistem istenilen sonucu vermemiş, dolayısıyla yeni bir yol denenmek zorunda kalmıştır. Yeni uygulamaya göre, mukataaların ömür boyu satışı yerine faizlerinin esham⁴ çıkarılarak satılması yoluna gidilmiştir.⁵

İkincisi ise, 1695'te yapılan bir düzenleme ile vergi gelirlerinin gelecek yıllardaki karının yatırımcı tarafından belli bir miktar peşin ödenmesi yoluyla bütün hayatı boyunca tasarrufuna verilmesiydi. On yedinci yüzyıl sonunda bütçe açıklarını kapatmak için bir çözüm olarak görülen ve bu anlamda bir iç borçlanma sistemi olarak da düşünülebilecek olan malikânesistemi, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonunda benzer sebeplerle daha da genişletilerek esham sistemine geçildi. Bu sistemde, vergi kaynağının, yalnız yıllık karı paylara bölünerek, yine belli bir peşin karşılığı satışa çıkarılması söz konusuydu. Böylece, Osmanlı hazinesi vergi gelirlerini peşin olarak toplayıp yeni kaynaklar yaratmış oluyordu⁶. Masrafların artmasıyla bir taraftan da dış istikraz yeniden gündeme gelmiş ve bu konuda ilk olarak Hollanda'dan borç alınması düşünülmüş, gerekli borç alınamayınca, daha sonra İngiltere'den 20.000.000 kuruşluk borç talebinde bulunulmuş, fakat İngiltere konuya sıcak bakmadığından bu teşebbüs de gerçekleşmemiştir. 19. yüzyılın ortalarına doğru, II. Mahmud döneminde İmparatorluğun ekonomisine yeni bir istikamet verilememesi, hükümeti malî bakımdan da zor durumda bırakmıştır. İngiltere'den talep edilen borç talebi gerçekleştirilememiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁷.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, iç borçlanmanın dışında, mali problemlerin aşılması için kullanılan yöntemlerden bir diğeri de tağşiş, yani sikkelerin ayarını düşürmektir. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri II. Mahmud döneminde yapılmıştır. 1808-1844 arasında kuruşun gümüş içeriği yüzde 83 düşürülmüş ve 1808-1839 döneminde 47 çeşit gümüş sikke

²Tağşiş:Paraların içindeki kıymetli maden miktarının düşürülmesidir.

³Malikâne usulü, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir vergi kaynağının bir kimseye ömür boyu iltizama verilmesi usulü

⁴Esham kelimesi Osmanlıcadaki "pay hisse" anlamını veren sehm kelimesinin çoğuludur. İlk defa 1775 yılında kullanılan bu terim, 1860'lı yıllara kadar belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder. Bu sistemde, "mukataa" denilen vergi kalemlerinden bazılarının nakdi gelirleri, özel kişilere "muaccele" adı verilen peşin parayla ömür boyunca satılmaktaydı. Bu mukataaların hepsi değil sadece faiz olarak adlandırılan kısmı satılmaktaydı.

⁵Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s.560-561.

⁶Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" *Türkiye İktisat Semineri Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1973, s.68-69.

⁷Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1983, s.163.

piyasaya sürülmüştü⁸.1844'ten sonra tağışışlere son verildi. Ancak bunun öncesinde Osmanlı maliyesindeki karışıklığı daha da artıran bir araca başvurmıştu. "Kaime-i Muteber-i Nakdiyye" veya kısaca kaime denilen ilk kâğıt paralar 1840'ta basıldı⁹.Yüzde12.5 faizli ve 8 yıl vadeli kaimeler, devlet tahvili yerine kâğıt paranın kullanıldığı bir tür iç istikraza benziyordu. Halk arasında acyodenilen spekülatif kambiyo işlemlerine yol açıyordu. Öte yandan sabit bir kuru hedefleyen çift metal sistemi de gümüş paranın altın karşısında yasadışı basımı, dünya piyasasında değer kaybı ve devletin altın lehinde hareketsiz kalması veya müdahale etmesi gibi nedenlerle sürekli değer yitirmesi nedeniyle istikrarlı bir parite oluşmadığından, kelimenin gerçek anlamıyla tatbik edilememiştir. Daha sonra düşük faizli kaimeler, 1852 sonrası ise faiz geliri sağlamayan kaimeler tedavüle çıkarıldı. Ancak bunların da sahteleri icat edildi. Kâğıt paranın bu olumsuz serüvenine karşın 1840-1852 yılları arasında, hazinenin içinde bulunduğu krizi aşma ve İstanbul'da tedavül vasıtası olması görevini başarıyla yerine getirdiği de iddia edilmiştir¹⁰.Kısa zamanda değer kaybeden kaimelerle birlikte, Osmanlı hükümetinin daha önce piyasayasürdüğü mağşuş sikkelerin olması Osmanlı Maliyesinin parasal anlamda karışıklığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti 1820'lerden itibaren yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. İç borçlanmanın devletin finansman ihtiyacını karşılayamadığı dönemlerde ise Osmanlı devleti tağışış yoluyla ek gelir sağladı. Osmanlı tarihinin en hızlı tağışışleri, reformcu ve merkeziyetçi padişah II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonu da yine bu dönem ortaya çıkmıştı¹¹. Kaimelere ek olarak artan askeri harcamaları karşılamak ve reformları finanse etmek için 1830'ların ikinci yarısında pek çok devlet nezareti bütçe kaynakları tükenince, harcamalarını sürdürebilmek için sergi adlı borç senetleri ihraç etmişti. Gelecekte elde edilecek gelirler karşılığında verilmiş olan bono ve senetler, çok yüksek faizle genellikle sarraflarda kırdırılıyordu. Esham senetleri ise hükümetin çıkardığı farklı faiz ve vadeli devlet tahvillerine dönmüştü. İşte 1840'lara gelindiğinde kaime, esham, sergi gibi çeşitlilik arzeden bu tahvillerin yerini alacak tek tip yeni tahvillerin çıkarılması ve böylece ortaya çıkan devlet borcunun kapatılması kaçınılmaz hale gelmişti¹². Mevcut iç borçlanma yöntemlerinin, yarattığı mali ve siyasî sorunlarla kullanılamaz hale gelmesi, Kırım Savaşı'nın başlamasıyla daha da artan ihtiyaçlarını karşılamak için Osmanlı hükümetini dış borç almaya itti.

Osmanlı hükümetinin 19. yüzyıl ortalarından itibaren dış borçlanmaya gidilmesinin kökenlerine baktığımızda bu durumun 16. yüzyılda başlayan kronik mali açıklarda

⁸Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul 1991, s. 17.

⁹Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 29-32.

¹⁰DavisonRoderic H., "The First Ottoman Experiment withPaper Money", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi*, (ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık), Ankara 1980, 244-247.

¹¹Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2008, s.144.

¹²Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 227.

görmekteyiz. Merkezi hükümetin ayakta kalabilmesi için yapmak zorunda olduğu harcamaları içeriden karşılamadaki zorluklar, Avrupa ülkelerinden borç para istenmesinin önerilerinin daha 18. yüzyılda ortaya çıkmasına yol açmıştı. Ancak hem borç istenilmesi düşünülen çevrelerin pek istekli görünmemesi, hem de “küffara el açma” görüntüsünün yeniçeri ulema arasında yaratabileceği tehlikeli yankılar, bu önerilerin uygulanmasını engellemiştir. Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra dışarıdan borç para alma düşüncesi tekrar ortaya çıktı. 1830’larda bir takım İngiliz banker ve diplomatları Osmanlı hükümetini borçlanmaya teşvik etmeye başladı. 1838’de İngilizlerle yapılan Ticaret Anlaşması lehinde yapılan bir anlaşmaydı. Bu ticaret anlaşmasında Osmanlı pazarlık gücüne sahip değildi. Üstelik bu anlaşma ile kaçak ticaretin kontrol altına alınacağı iddia edilse de dışa karşı korunma tedbirleri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması ülkeyi Avrupa’nın açık pazarı haline sokmuştur¹³. Böylece Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığı süreci başlamıştır. İngilizlerle yapılan 1838 Ticaret Anlaşması serbest ticaret şartlarını hazırlarken, 1839 "Tanzimat Fermanı" ise Batı Kapitalizmi yararına kurulan dışa bağımlılığın gerekli kıldığı idari, mali vb. reformları getirmiştir. Böylece Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisi ile bütünleşme süreci başladı ve Avrupa ile yapılan ticaret daha fazla gelişme gösterdi¹⁴. Bunun sonucunda Osmanlı kapalı ekonomisi çözüldü. Ne var ki, her bölgenin Avrupa sistemine katılması aynı anda gerçekleşmedi ve devletin bazı bölgeleri bir müddet daha batı ekonomik boyunduruğunun dışında kaldı¹⁵. 1850’de, Londra ve Paris büyük bankalarının kendilerine yeni iş alanları aradıkları bir dönemde İstanbul’daki İngiliz elçisi “Osmanlı Devletine verilecek üç ya da dört milyon sterlinlik bir borç Osmanlı’nın satın alma gücünü artıracak ve bu nedenle ticareti geliştirecektir” demektedir¹⁶. 1838 ve 1839 yıllarında İngiltere ve Fransa ile yapılan ve sonraki yıllarda 5 diğer Avrupa ülkelerini de kapsayan ticaret anlaşmaları ile Avrupalı ülkeler isteklerine ulaşmışlardır. Böylece Osmanlı, kapitalist ülkelerin “ortak pazarına” dâhil olmuştur.¹⁷

Reşid Paşa döneminde, 1839-1841, krizinde Osmanlı Devleti Britanya’nın İstanbul büyük elçisi Lord Ponsonby aracılığı ile İngiliz bankerlerinden İstanbul, Selanik ve İzmir’in gümrüklerini teminat göstererek borç para almaya çalıştı. Bu bankerler bu gümrükleri yeterli görmeyerek İngiliz hükümetinden de garanti almaya çalıştılar ancak İngiliz hükümeti doğrudan veya dolaylı bir şekilde bu türden bir ilişkiye müdahil olmayı reddedince bankerlerin garanti talebi karşılanmadı¹⁸. Osmanlı devlet adamlarına göre 19. yüzyılın ortalarında finansal ve parasal durum yerel önlemler ve iç kaynakların kullanılması ile sürdürülmesi mümkün değildi; çünkü 1839’da kâğıt paranın yürürlüğe sokulması, 1844’te çift metalli onluk sistemin kullanılmaya başlanması ve yabancı para birimini düzenleme ajansının (Banque de Constantinople) kurulması çabaları oldukça etkisiz icraatlardı. Ayrıca, Osmanlı’nın almış

¹³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1995, s.92-93.

¹⁴ Murat Sarıca, *Siyasal Tarih*, İstanbul, 1983, s. 127.

¹⁵ Donald Quartaert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, (1881-1908)*, Ankara, 1987, s. 18.

¹⁶ Yahya S Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul 2002, s. 80.

¹⁷ Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul 1995, s.70.

¹⁸ Olive Anderson, Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt 1854-55, *The Historical Journal*, C.7, S.1, 1964, s.47.

olduğu bu politikalar tam anlamıyla önlem niteliğinde bile değil ve birbirleriyle çelişki içindeydi. Zaten kâğıt paranın kontrolsüz bir biçimde piyasaya sürülmesi parasal bir kaosa yol açtı ve hükümetin nakit para ihtiyacı da Banque de Constantinople'ın iflasını getirdi.¹⁹

Rusya'nın güneye inmesini engellemeyi amaçlayan Avrupa devletleri için Osmanlı Devleti'nin önemi artmıştı. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne mali reformlar yapması için baskı yapmaya başlamıştı. 1844 yılında Osmanlı Devleti tağşişlere son verip, Galata Bankerleri aracılığıyla Fransa'dan kısa vadeli borçlanmaya başladığında aslında adı konmadan ilk dış borçlanmayı yapmış oluyordu²⁰. Daha sonra, Kırım Savaşının gerektirdiği yeni harcamalar ve yarattığı büyük bütçe açığı Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarından borçlanma sürecini başlatmıştır. 1851 yılında Paris'te 55 milyon franklık bir borç anlaşması yapıldı; ancak Mustafa ReşidPaşa'nın sadrazamlıktan azledilmesinden hemen sonra bu anlaşma da uygulanmadı. Bu anlaşmanın uygulanmaması borç verecekleri mağdur edince Osmanlı 2.200.000 frank tazminat ödemek zorunda kaldı. Osmanlı'nın uluslar arası para piyasalarına bir borç anlaşmasını iptal ederek giriş yapması daha sonraki dönemlerde herhangi bir kefil olmadan kredi almasını imkânsız hale getirmiştir²¹. 1853 yılının sonlarında Bab-ı Ali Namık Paşa'yı borç bulabilmek için Londra ve Paris'e gönderdi. Namık Paşa'nın savaş dönemi olmasına rağmen barış zamanlarındaki gibi koşullara sahip bir anlaşma istemesi Osmanlı'nın İngiltere'den borç alabilmesini oldukça zorlaştırdı. 13 Mart 1854'te Britanyalı siyasetçi LordClarendon şunları söylüyor: "Namık Paşa'nın yerinde sıradan bir tecrübeye sahip herhangi bir insan bile borç almayı başarabilirdi. Kendisi bu iş için doğru insan değildi".1854 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde 15 milyon sterlinlik bir iç borç, para arzındaki şişkinlik ve fiyat artışı, açık veren bir dış ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı söz konusuydu²². Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaya gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Kırım Savaşı (1853-1856) ise Osmanlı maliyesine büyük yük getirdi. Savaşın maliyeti 11 milyon sterline ulaşınca, Osmanlı Devleti ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzalamıştır. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanması kolay olmamıştır.

2-1854 -1881 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'ndeki Dış Borçlanma

Haziran 1854'te Osmanlı bir kez daha yurt dışından borç aramaya başladı; ancak bu defa acemice davranan Namık Paşa'nın yerine Galata'nın yabancı bankerlerinden MessrsBlack veDurand İngiltere'ye gönderildi.Galata bankerleri borç alabilmek maksadıyla Mısır'ın vergi gelirleri teminat gösterilmesini ve Bank of England'ta borç için depozito yatırılmasını önerdiler. Daha sonraki aşamalarda verilecek borcun harcanması konusunda kontrol talep

¹⁹Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt" *European Review*, C. 1, S. 3, 2005, s.434

²⁰Özer Ertuna, "Osmanlı ve Türkiye Ekonomilerinin Borç Bunalımı", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S. 24, Ekim-2004, s. 6-7.

²¹Olive Anderson, *a.g.m.*, s.48-50

²²Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993, s.27.

edilince görüşmeler uzadı. Bunun üzerine Osmanlı, Paris ve İngiltere'ye elçiler göndererek harcamalar üzerindeki kontrolü kabul etti. İngiltere verilecek borcun harcanması konusunda kontrol elde etmeye çalışırken Fransa birkaç defa krediyi engellemeye çalıştı ve Bab-ı Ali'ye borç anlaşmasını uygulamamasını tavsiye etti. İngiltere Osmanlıların yapacağı harcamaya kontrol etmek hükümetten bağımsız bir komisyon kurdurdu. Bu komisyonun kuruluşu İngiltere lehine yeni bir döneme delalet ettiğinden dolayı Lord Stratford anlaşmanın imzalanması için hızlıca hareket etmiştir. Verilen kredileri kontrol eden bu komisyon Osmanlı Devleti'nin finansal yapısının az da olsa gelişmesini sağladı. Fransız denetçi Cadrossi Osmanlı'nın geçmişteki harcamalarını gözden geçirip düzenlemiş ve muhtelif önerilerde bulunmuştur. İngiliz hükümetinin borç verirken Osmanlı Devleti üzerinde siyasal bir tahakküm kurmak veya Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi ana gayesi değildi. İngiltere'nin gerçek niyeti Türkiye'nin askeri bir müttefik olarak Kırım Savaşı'nda etkili olmasıydı. Yatırımcılar, spekülâtorler, Britanyalı sermayeciler sadece Türkiye'nin güvenliğinin sağlanması ile ilgilenmişlerdir. İngiltere borç verirken emperyalist arzulara sahip değildi ve esas hedefi Rusya'nın Kırım Savaşı'nda yenilmesi idi²³. Ancak alınan bu borç Osmanlı Devleti'nin sanayileşmiş ülkelerin yarı-sömürgesi haline gelmesinin baş faktörlerinden bir tanesi olacaktı. Osmanlı maliyesi gelir gider dengesini sağlayabilmek için istikraz çözüm yolu olarak görülecekti.

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, 1854 yılı başlarında malî durum yaşanan hadiseler sebebiyle oldukça kötü durumdaydı. Tedavüle sokulması sürdürülen kaimeler, beşlikler ve altılıklar, sarrafların spekülasyonlarıyla ülkede bir kat daha pekişen bir karışıklık yaratıyordu²⁴. Babıâli ile İngiltere ve Fransa arasında 12 Mart 1854 tarihinde imzalanan anlaşma ile iki devlet, yani İngiltere ve Fransa haksız olarak Rusya'nın saldırısına uğramış olan Osmanlı Devleti'ne malî yardım etmeyi taahhüt ediyorlardı²⁵. Kırım Savaşı döneminde iki önemli değişme olmuştur. Birincisi harcamaların toplam miktarı, savaş öncesi döneme göre büyük artışlar göstermiştir. İkinci olarak hazinenin fiilî harcamaları içinde askerî harcamalar büyük bir ağırlık kazanmıştır.²⁶Daha sonra Osmanlı devlet adamları arasında Batılı tarzda bir finansal yönetim uygulanmasını isteyen kişiler çıkmaya başladı. Kırım Savaşı sırasında savaşı finanse edebilmek için Dent, Palmers&Co. ve Rotschilde isimli ve Londra merkezli kuruluşun organizatörlüğünden 1854 yılında £3,000,000 ve 1855'te ise £5,000,000 borç almıştır. 1854'te alınan borcun rayiç bedeli %80 ve faiz oranı ise %6 iken 1855'te alınan borcun rayiç bedeli 102,6 ve faiz oranı ise %4'dür. Bu iki borçlanmanın şartları Osmanlı Devleti için oldukça uygundu²⁷. Osmanlı'nın avantajlı koşullarda kredi alması dönemin siyasal iklimine

²³Olive Anderson, *a.g.m.*, s. 62-63

²⁴Stefanos, Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C.1, Çev. Babür Kuzucu, İstanbul 1980, s.369.

²⁵Rıfat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1999, s.44.

²⁶Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989, s.36.

²⁷1854 istikrazına Mısır vergisinin karşılık gösterilmesi hususunda Hidiv Said Paşa'ya yazılan fermanla "24 Ağustos 1854 tarihli mukavelename ile akdolan istikraza Mısır vergisinden 300.000 Osmanlı Lirası (60.000 kese) karşılık gösterildiğinden faiz ile resülmali mahsup akçe tamamıyla tesviye oluncaya kadar her sene Nisanın ve Teşrin-i evvelin 10'unda iki müsavi taksit ile meblağı mezburun muntazaman İngiltere yahut Fransa bankasına

atfedilebilir. Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bu dış borçlar Galata bankerlerinden alındıktan çok daha uygundu²⁸. Osmanlı'ya borç veren devletlerin esas kaygısı Osmanlı'nın istikrarı ve borçların verimliliğinin sağlanabilmesiydi. Bu yüzden de 1855'te harcamaları kontrol eden ve hazine kayıtlarını inceleyen bir İngiliz-Fransız komisyonu kuruldu. İlk borç alındıktan yaklaşık altı yıl sonra Osmanlı Devleti finansal ve siyasal bağımsızlığını kaybetmeye mahkûm bir duruma geldi.

Osmanlı Devleti, dış borç bulabilmek için müttefik Fransız ve İngiliz hükümetlerinin politik aracılığına ihtiyaç duymuş ve bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. 1854 yılında İngiliz banka ve bankerleri ile yapılan bu ilk dış borç sözleşmesinin koşullarından biri Osmanlı Devleti'nin cizyeyi kaldırarak Hristiyanlara ve yabancılara güç kazandıracak hukuk ve mahkeme sisteminin yerleştirmesidir²⁹. İmparatorluğun bütün istikrazları, büyük harp içindeki bir istikraz istisna edilirse tamamen haricidir. 1854 yılında alınan borcun ödeme süresi 33 yıldır³⁰. 1855 istikrazına Mısır vergisinin yanı sıra İzmir gümrükleri teminat olarak gösterilmiş ve daha da önemlisi İngiliz ve Fransız hükümetleri doğrudan kefil olmuşlardı. Yapılan iki istikraza rağmen Galata Bankerlerine olan kısa vadeli borçlar daha da artmış, ayrıca savaş zamanı büyük meblağlarda basılan kaimelerin değeri hızla düşmüştü. Hem Osmanlı maliyesinin sağlam temellere oturtmak ve hem de ticaretin olumsuz etkilenmesini önlemek için kaimelerin ortadan kaldırılması çok acil bir öncelik haline gelmişti. İkinci önemli değişiklik ise, Osmanlı hükümetinin dış borç fikrinde olan değişimdi. 1857 tarihinde 3 yıllık tedavül süreli, %10 faizli (daha sonra %8 faizli de çıkarılacaktır) ve hamilinin ölümü üzerine mirasçılara intikal edebilen esham-ı mümtaze adıyla iç borç tahvilleri çıkardı. Kısa bir süre sonra tahvilat-ı mümtaze adıyla %6 faizli hazine tahvilleri basıldı. Bu sırada Avrupa piyasalarındaki kriz nedeniyle dış borç bulunamadığından Ağustos 1859-Mart 1862 tarihleri arasında üç tertip halinde eshamı cedide, diğer adıyla konsolidler halka sunulmuştur. Yine 1859'da sergi adıyla, devlet dairelerinin borçlarını temsil eden 10 senelik senetler çıkarıldı.³¹

1857 yılının sonlarına doğru, Osmanlı hükümetinin 17.94 milyon sterlinlik dalgalı borcuna, 8 milyon sterlinlik dış borcu eklendiğinde, toplam borcu 26 milyon sterline (28.6 milyon lira) ulaşmıştı. 1858'e geldiğinde ise Lübnan ve Karadağ'daki karışıklıklar yüzünden yapılan askeri harcamaları karşılamak için basılan sergilerle, dalgalı borç 18.500.000 sterline (20.350.000 lira) yükselmişti. Kaimelerin ve Esham-ı Cedidolarak bilinen yeni tip uzun vadeli

tediye olunması ve fermanın imhayı deyne kadar İngiltere Bankasında mahfuz kılması" istenmiştir.bkz., Rifat Önsöy, *a.g.e.*, s. 45.

²⁸Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt" *European Review*, C. 1, S. 3, 2005, s.434

²⁹Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul 1995, s.128.

³⁰"Cumhuriyet Devri Maliyesi, Devlet İstikrazları", *Maliye Mecmuası*, S. 6, Ankara 1937, s.5.

³¹Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s.80-81.

bonoların konsolidasyonu için 1858'de Dent, Palmers & Co. ile 5.000.000 sterlinlik yeni bir istikraz anlaşması yapıldı. 1860'ta hükümetin iç ve dış borç toplamı, yıllık net gelirinin (12.650.000 lira) yaklaşık olarak üç katına (38.300.000 lira) ulaştığı düşünülürse mali krizin boyutları ve dış borca yönelmenin nedenleri daha iyi anlaşılabilir. Fakat daha da önemlisi, hükümetin neredeyse dalgalı borçlarını ödemek için de dış borca yönelmesiydi. 1860 senesinde, daha önceki üç istikraz için ödenmesi gereken meblağ yaklaşık olarak 900.000 lira iken, hükümetin dalgalı borçları ve Galata bankerlerinden aldığı kısa vadeli avansların toplamı 19.800.000 liraydı³². Sadece Galata bankerlerinin alacağı tutar 5.500.000 liraya ulaşmıştı. Dalgalı borçların en önemli kısmı ise nezaretlerin gelecek yılın vergi gelirlerine karşılık olarak verdikleri borç senetlerinden oluşmuştu. Ayrıca, bu senetleri iskonto eden Galata bankerleri ellerindeki sermayeyi, kısa vadeli poliçeler yoluyla Londra ve Paris piyasalarından çekmişler ve eskilerin ödemeleri geldikçe yenilerini çıkarmışlardı. Eğer hükümet bankerlere olan borcunu ödeyemezse, bu sadece Galata'da iflas, aynı zamanda Londra ve Paris para piyasalarında krize yol açacaktı. Bu şartlar altında, dış borç almaktan başka çaresi kalmayan Osmanlı hükümeti, son derece ağır koşullar altında meşhur Mires istikrazını imzalamıştı. 1860'da Osmanlı Devleti, kısa vadeli borcunu ödemek için yeni bir borç aramaya başladığında, İngiliz sermaye piyasası tahvil almaya istekli görünmedi. Osmanlı Devleti bunun üzerine Fransız sermaye piyasasına yöneldi ve M. Mires adında bir sermayedar buldu, O günlerde finans piyasasındaki becerikliliğiyle ünlü olan bu kişi, Osmanlı tahvillerini satmayı kabul etti. Fransız polisi, Mires'yi öteki şirketlerindeki fonları kötüye kullanmaktan ötürü tutuklayınca kadar tahvil satışları oldukça başarılıydı. Bu istikraz, Parisli banker Mires'in tutuklanması üzerine fiyaskoya dönüşmüş, Londra, Marsilya ve Galata'da bankerler iflas etmişlerdi. Osmanlı bütçesinde Mart 1859 ve Şubat 1860 tarihleri arasındaki (Rumi takvimde 1275) bütçesi British Board of Trade'nin üyeleri Lord Hobart ve Mr. Foster tarafından kredibilite açısından değerlendirilmiştir. Hobart ve Foster Osmanlı Devleti'nin bütçe açığının var olduğunu ve bunun dış borç ile kapatılabileceğini ifade etmişlerdir; ancak, Osmanlı kayıtları mevcut bütçe açığının Hobart ve Foster'ın tahmin ettiğinden daha fazla olduğunu göstermiş ve borçları ödeyememe durumunu ima etmiştir.³³

Bu olay üzerine iş çığırından çıktı sterlinin değeri beş ay içinde 129 Osmanlı kuruşundan 200 kuruşa fırladı. Osmanlı hükümeti yükümlülüklerini karşılayabilmek için 1 milyon sterlin tutarında kâğıt para daha bastı. Bu durum üzerine İngiltere ve Fransa'ya bir ultimatom göndererek, Türk ticaret işletmelerinin kambiyo senetleri kabul edilmez ve Osmanlı hükümetinin bu şirketlere olan borcunu ödeyebilmesi için yeni bir borç verilmezse, siyasal istikrarsızlığın ve Doğu Sorunu'nun yeniden gündeme geleceğini bildirdi³⁴. İngiltere Hükümetinin İngiliz Ticaret Heyeti'nden Lord Hobart ve Foster'i Osmanlı Devleti'nin maliyesini araştırmak üzere İstanbul'a göndermesi bu ultimatomu yanıttı. Bu ikisinin görevi

³²Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 32-35.

³³Keiko Kiyotaki-Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63, (erişim: <http://eprints.lse.ac.uk/22327/>), s.2-3.

³⁴Du Velay A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara 1978, s.95-98.

Osmanlı maliyesini denetleme görevi idi.1861'de İngiliz ve Fransız hükümetlerinin müdahalesi ve Osmanlı hükümetinin başına Fuat Paşa'nın getirilmesiyle olumsuz koşullar düzelmeye başlamıştı³⁵. Fuat Paşa, 1862'de Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) ve Londra'da Deveaux&Co. temsilcileri ile yaptığı pazarlıklar sonucunda, kaimeleri ortadan kaldırmak amacıyla 8.000.000 sterlinlik bir istikraz anlaşması imzalanmıştır. Bu istikrazın başarısı sonucunda Osmanlı Bankası ile Osmanlı hükümeti birbirine yakınlaşmış ve hükümetin 1856'dan beri hem yerel hem de yabancı sermayedarlarla devlet bankası imtiyazı için yaptığı pazarlıklar meyvesini vermişti. Fransız sermayesinin (CreditMobilier-HauteBanquekonsorsiyumu) katılımıyla, mevcut Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) genişletilerek 4 Şubat 1863'te Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin (BanqueImperialeOttomane veya ImperialOttoman Bank) kurulması için imtiyazname verilmiş ve 1 Haziran 1863'te de Osmanlı Bankası'nın şubeleri yeni bankaya devredilerek işlemlere başlanmıştır. 1861-1862 bütçesine göre iç ve dış borç ödemeleri devletin toplam masraflarının %41,7'sine, askeri masraflar ise %28,1'ine ulaşmıştı. Böylece, iki harcama kaleminin toplam masraflara oranı %69,8'e varmıştı.³⁶

1863imtiyaznamesiyle, Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye verilen en önemli ayrıcalıklardan bir tanesi banknot basmaktı. İkinci olarak, Banka Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borç ödemelerini üstlenerek bu işlemlerden %1 komisyon alacak ve ayrıca devletin iç ve dış borç anlaşmalarının mali aracısı olacaktı. Üçüncü olarak, Maliye Nezareti tarafından çıkarılacak üç ay vadeli sergileri iskonto edecekti. Banka 8.000.000. sterlinlik bir istikrazını 1863'te gerçekleştirdi ve piyasaya sürülen 6.000.000 sterlinlik istikrazdan 74.380 sterlin kar etti. Hükümet, bu dış borçla Galata'ya olan kısa vadeli iç borçlarının bir kısmını ödedi ve ayrıca mağuşuşbeşlik sikkelerin bir kısmını tedavülden kaldırdı. Osmanlı maliyesinde 1865 yılından itibaren yeni bir döneme girilmiştir. Bundan sonra gelen istikrazlar, eski borçların taksit ve faizlerini ödemek ve bütçe açığını kapatmak için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1875 iflasına kadar, dış borcu 230.000.000 liraya yaklaşmıştı. Alınan borcun sadece 114.000.000 lirası eline geçmişti. İmparatorluğun ulaşım alt yapısının geliştirilmesi için uzun vadeli planlara rağmen, bu amaca yönelik olarak kullanılan tek istikraz, itibari 35.500.000 lira olan

³⁵Türkiye, diğer Devletlere oranla, açık vermeye ve borçlanma yoluna çok yakın bir tarihte girmiştir. imparatorluk bütçesi, diğer birkaç Devletin daha eski tarihlere dayanan ve periyodik olarak takip altında bulunan gecikmiş konsolide borçlarıyla karşılaştırıldığında, imparatorluğun kamu borçlarının konsolide edilecek miktarının nispeten daha düşük olduğunu saptayabiliriz. İngiltere' de, 1850 yılında 12.636.800 - keselik (1.436 milyon Frank) toplam gider üzerinden 6.292.000 - kese (715.000 Frank) borç faizi için tahsis edilmiştir. Fransa'da, 1850 yılında, 12.584.000 - keselik (1.434 milyon Frank) bir bütçe üzerinden yaklaşık üçte biri borç hesabına yönlendirilmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinde, (1848, 1849 mali yılı) 2.701.600 - keselik (307 milyon Frank) federal borç üzerinden dörtte birinden fazlası borca tahsis edilmiştir. Avusturya'da yaklaşık 6.456.400 - keselik (738 milyon Frank) bir bütçenin, neredeyse beşte biri borca ayrılmıştır. Halbuki Türkiye'de, 2.786.815 - keselik bir bütçe üzerinden, 334.498 - keselik (1.529.057 - Lira) bir bölüm, konsolide borç hizmetine aittir, bu da yaklaşık 1/8 oranındadır. bkz.,Abdüllatif Şener, *Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması*, İstanbul 2008, s.277

³⁶Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989,s. 37-38.

ve hükümete 11.200.000 lira getiren 1870-1872 istikrazı olmuştur.

6 Ekim 1875'de Osmanlı hükümeti İstanbul gazetelerinde bir duyuru yayımlayarak, 5 milyon Osmanlı lirası tutarındaki bütçe açığını göz önüne alarak, borç faizi tutarının sadece yarısını para olarak, geri kalan borcu, yeni basılıp dağıtılacak yüzde 5'lik hisse senetleriyle ödemeye karar verdiğini açıkladı. Mart 1876'da hükümet neredeyse bütün nakit ödemelerini durdurdu. Bu sırada, ödenmemiş dış borçlar 200 milyon sterlin, bunun yıllık ödemesi de 12.5 milyon sterlindi. 1874'te hükümetin gelirleri 22 milyon sterlin, ihracatı da 19 milyon sterlindi. Başka bir deyişle, borç-ihracat oranı yüzde 10.5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın yüzde 66'sına, hükümetin gelirinin de yüzde 57'sine tırmandı. Bir de, 16 milyon sterlin kadar bir kısa vadeli borç vardı.

1875, imparatorluk için yüzyılın en büyük kıtlığının yaşandığı yıl oldu. Çoğu yerde ürün kötüydü, seller yıllardan beri yaşananların en korkunçlarıydı ve bazı bölgelerde salgın hastalıklar çıkmıştı. Hükümet, açlığı önlemek için erzak dağıtmak zorunda kaldı. Örneğin, Ankara bölgesinde, 1873 ve 1874'ten nüfusun yüzde 15'inin, çiftlik hayvanların da yüzde 25'inin öldüğü bildirilmektedir. Aşar ve diğer tarım vergileri büyük zorluklarla toplanmıştı ve gelirden önemli ölçüde azalma olmuştu. Balkanlar'daki ayaklanmaların başlamasında kötü hasatın da önemli rolü oldu. Daha önce de değinildiği gibi, merkezi otoritenin zayıflaması ve zenginliğin taşrada birikmesi, dönemin milliyetçi ideolojileri ve Avrupalı güçlerin yayılmacı çatışmalarıyla birleşerek, özellikle Balkanlar'da ayaklanma ve savaşa neden oldu. 1800 ve 1880 yılları arasında Osmanlı egemenliğindeki topraklar yarı yarıya, nüfus da yüzde 30 azaldı. 1870'lerin ortalarındaki ayaklanmalar 1874'te Hersek'te başlayıp, Hamburg'dan sağlanan silahlarla beslenerek, Bosna ve Hersek'in her yanına yayıldı. Bunu, Bulgar İhtilalcı Merkez Komitesi'nin yönlendirdiği, Mayıs 1875'te Bulgaristan'da çıkan ayaklanma ve Mayıs 1876'da Sırbistan ve Karadağ'ın imparatorluğa savaş açması takip etti. Bunların anlamı, kuşkusuz, gelirlerin yeterli düzeye erişememesi ve harcamaların tahmin edilen tutarı aşmış bütçe üzerindeki baskının artmasıydı. Hem acil harcamaları karşılamak, hem de dönemsel baskılar ortadan kaldırmak için, dışarıdan borç almanın tam sırasıydı ama Avrupa'daki kaynaklar kurumuştur. Avrupalılar, her Osmanlı hükümetinin borç verilebilirliğine olan güvenin azalması, hem de uluslararası finans piyasalarındaki genel gerginlik nedeniyle, imparatorluğa borç vermeye istekli değillerdi. İmparatorluğun daha önceki borçlarının taksitlerini karşılamak için borçlandığı, giderek daha açık görülmeye başlandı.³⁷

1875 yılında devletin içine düştüğü malî sıkıntı beraberinde iflası getirmiş ve yabancı devletler bu tarihten sonra Osmanlı maliyesine doğrudan müdahale etmeye başlamışlardır. Devletin yıllarca önemli gelir kalemlerinden olan bazı malların, başta tuz, tütün gelirleri alınan borçlara karşılık gösterilmiş bu sayede devlet ciddi gelir kaybına uğramıştır. İmparatorluk, bu ölçsüz hareketin yüklendiği külfetlere dayanamayıp 1875'de borç servisini tatile mecbur

³⁷ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993, s. 145-146.

kaldı. Yani iflas ettiğini açıkladı. Bu ilk borçtan sonra Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez durumda olduğunu açıkladığı 1875 yılına kadarki 21 yıllık sürede 15 kez borçlanmaya gidilmiştir. Nitekim 1875 sonbaharında Osmanlı Devleti borç ödemelerinin yarı yarıya indirdiğini açıklamış ve ertesi yıl da tüm borç ödemelerini durdurmuştur. Ancak önemle belirtilmelidir ki, borçlarını ödeyemez duruma gelen tek devlet Osmanlı Devleti değildi. Aynı yıllarda başta Japonya olmak üzere 20'ye aşkın ülke para piyasalarında yeni fonlar bulamayınca borç ödemelerini durdurmuştur³⁸. Bâb-ı Âli'nin bu kararı bütün Avrupa'da sert tepkilere yol açtı. 1878 Berlin Antlaşmasına, Osmanlı Hükümetini gerektiğinde Avrupa'nın malî denetimine sokabilecek özel bir hüküm kondu.

1879 tarihine gelindiğinde, Osmanlı Devleti ile alacaklılar arasında mevcut borçların ödenme şekli üzerinde yapılan görüşmelerde öteden beri ileri sürülen ortak bir komisyon teşkili önerisi ve ödemelerin bu komisyonca yapılması fikri benimsenmemiş, diğer bazı anlaşmazlıklar çıkmış ve dolayısıyla mesele bir sonuca bağlanamamıştır. Bununla birlikte, başta Osmanlı Bankası olmak üzere kısa vadeli avans biçiminde iç borç veren Galata Bankerleri temsilcileri ile müzakereler olumlu bir sonuç vermiş ve bunların alacaklarının sağlam bir esasa bağlanması yönlü istekleri olumlu karşılanmıştır. Gümrük resimleri hariç olmak üzere, şu altı adet vergi gelirinin pul resmi, alkollü içkiler (ispirto) vergisi, tütün tekeli gelirleri, İstanbul, Bursa Edirne ve Samsun ipek kozası oşür gelirleri, İstanbul ve çevresi balık avı vergisi tuz tekeli resim gelirleri, 10 yıl süreyle önceki yıllardan 8.725.000 lira alacaklı oldukları kabul edilen Galata Bankerlerine bırakılması uygun görülmüştür. Bu işin yönetim imtiyazı da Osmanlı Bankası'nın önderliğinde kurulan ve başına Romanya Reji İdaresinde büyük başarı göstermiş olan Fransız Hamilton Long'un getirildiği, Anlaşma metninde yer alan gelir türü sayısı 6 olduğu için, "Rüsum-u Sitte İdaresi"(Altı Vergi İdaresi) (1879-1880) adı verilen bir özel yönetime verilmiştir. Toplanacak gelirin üç ayda bir 275.000 liralık, yani yılda 1.100.000 liralık, kısmı alacaklılara, kalan kısmı Devletin diğer borçlarına aktarılacaktır. 10 Kasım 1879 tarihinde yapılan Anlaşma ile kurulan ve 13 Ocak 1880 tarihinde faaliyete geçen bu idare ile sadece Galata Bankerlerine olan dış borçların ödenmesi kesin bir şekilde bağlanmış oluyordu.³⁹

Galata Bankerlerine özel imtiyaz ve çözüm getiren ve uygulamada başarılı bir performans gösteren Rüsum-u Sitte İdaresi'ne, en başta Fransız ve İngiliz hükümetleri ve borç tahvil sahipleri itiraz etmişlerdir. 1880 yılı sonlarına doğru dış borçları, faizleri dâhil, 252 milyon Osmanlı altın lirası gibi uzun vadede bile ödenmesi güçlükler taşıyan çok büyük bir rakama ulaştı. Osmanlı Devleti'nin dış borçları karşısında, alacaklılar işi siyasi bir müdahale şekline getirince, Osmanlı Hükümeti 3 Ekim 1880'de yayınladığı bir nota ile geri kalan dış borçların yeniden ödenmesine başlanması için bir çözüm arayışına başladı. Alacaklı kupon sahiplerine, seçecekleri birer temsilciyi Hükümetle doğrudan görüşmelerde bulunmak üzere

³⁸Ahmet Fazıl Özsoylu, *Türk Maliye Tarihi (Ders Notları)*, Ç.Ü.İ.İ.B.F., Adana 1999, s. 41

³⁹Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara 2009, s.72-74

İstanbul'a göndermeleri çağrısında bulundu. Bu nota ile Hükümet genel denetleme hakkı kendisinde kalmak üzere: Rüşum-u Sitte İdaresi'ne bırakılan ve yukarıda belirtilmiş olan altı gelir türüne ek olarak tahsis edilen ve aşağıda gösterilen gelirlerin de yönetimini belirlemeyi ve ödemelerin kurulacak Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi marifetiyle yapılmasını düşünüyordu⁴⁰.

3-Muharrem Kararnamesive 1881-1914 Arası Osmanlı Devletindeki Dış Borçlanma

Osmanlı borçları konusunda alacaklı İngiliz, Fransız, Avusturya ve İtalya temsilcileriyle, borçlu Osmanlı temsilcileri 1880 Eylül ayında bu sorunu çözmek için toplandılar. 1881 Ocak ayında anlaşma sağlandı. Tarafların kabul ettikleri hükümleri, Osmanlı idaresi padişahın bir fermanı ile uygulamaya konulan bir kararname içinde topladı. O zaman Arap ayları kullanıldığı için Muharrem ayında yürürlüğe giren bu ferman, sonraları Muharrem Kararnamesi⁴¹adıyla anılmaya başlandı⁴². Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan antlaşma ile dış borçların miktarları indiriliyor, ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Ancak buna karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasını kabul ediyordu. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşürle Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, Düyun-u Umumiye İdaresi adı verilen ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti, 1883 yılında yabancı sermayeyle kurulacak olan Tütün Rejisi Şirketi'ne imparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde, tütün alım ve satımında ve sigara üretiminde tekeli ayrıcalıklar tanımaktaydı. Reji Şirketi'nin yıllık karlarının bir bölümünü dış borç ödemelerinde kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'ne aktarılacaktı.⁴³

Osmanlı bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülke durumundaydı. Maliyenin iflası ve bir müddet sonra 1881'de "Muharrem Kararnamesi" ile kurumlaşan Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı Hükümeti'nin bir müessesesi gibi işlem görmesine rağmen, hükümete karşı değil, kendi hissedarlarına karşı sorumluydu. İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan Düyun-u Umumiye İdaresi, devletin hükümlerlik haklarını zedeleyen, mali kaynaklarını kontrol altına alan milletlerarası bir idare şekli idi ki; adeta devlet içinde başka bir devlet niteliği taşıyordu. Dış borçları nedeniyle bu doğrudan siyasi müdahaleyle karşı karşıya kalmaktan korkan Osmanlı Hükümeti, 1881'de

⁴⁰KırkorKömürcan, *Osmanlı-Düyunu Umumiye-Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi*, İstanbul 1948, s.58

⁴¹Bedri Gürsoy, "Muharrem Kararnamesinin 100. Yılı", *Atatürk dönemi Ekonomi politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara 1982, s. 219-303

⁴²Kararnamenin yayınlanışı Muharrem ayına rastladığından Muharrem kararnamesi adını almıştır. bkz.,ErsalYavi, *Bir Ülke Nasıl Batırılır?*, İzmir 2001, s.188

⁴³Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2009, s. 22-23

“Düyun-u Umumiye İdaresi”⁴⁴ adı altında memlekette ecnebi sermayedarlarını temsil eden bir kontrolün teessüsüne razı oldu⁴⁵. Bu devre zarfında akdedilen ve ikisi akim kalan 19 istikrazdan, konsolidasyon için yapılan istikrazlar da hesaba katılmak sureti ile 244.273.158 altın lira borçlanılmış ve buna mukabil 128.079.151 lira elde edilmiştir. Muharrem Kararnamesi’nin 15. maddesi hükmü gereğince, tahvil sahiplerini temsil etmek ve onların menfaatlerini korumak amacıyla Düyun-u Umumiye meclisi kurulmuştur. Meclisin merkezi İstanbul olup yedi üyeden oluşmaktadır Bu komisyon kamu gelirlerinin tahakkuk ve tahsili ile ilgili kararlar alıp, tüzükler çıkarıyor, kendine bağlı örgütler kurup memurlar çalıştırabiliyordu⁴⁶. Devlet içinde devlet olan bu örgüt tahsis ettiği gelirlerin dışında topladığı paraları başka alanlarda da kullanabiliyordu. Meclis başkanlığı, alacakların çoğunu temsil eden İngiliz ve Fransız temsilcileri tarafından yürütülecekti. Meclis kendisine ait olan gelir kaynaklarından birini kiraya verme konusunda yetkiliydi. Kararnamenin 18. maddesi gereğince, yönetime karışmama koşuluyla hükümet Düyun-u Umumiye İdaresine bir komiser ve müfettişler yardımıyla denetleyebilecekti. Bu anlaşma ile dış borçların miktarları azaltılarak ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi, vergileri toplayıp onlarla dış borçların faizlerini ve amortismanlarını⁴⁷ ödemeyi sağlayacaktı. Hükümet, bu hususta her türlü yardımlarda bulunacak ve gerekli olması halinde yeni idareyi askeri kuvvetle himaye edecekti. Hükümet ile Düyun-u Umumiye arasındaki ihtilaf, hakem yolu ile çözülecekti. Hakem kararı kesindi. Düyun-u Umumiye, kendi memurlarını dilediği gibi tayin etmekte serbestti. 5000 kişilik bir kadro bu suretle oluşturulmuştur. Memurların yüzde ikisi yabancı diğerleri yerli idi. Yerli Hıristiyanların sayısı da %7 idi.⁴⁸

⁴⁴ Atatürk Düyun-u Umumiye’yi şu şekilde özetlemiştir. “Osmanlı fatihleri, hakanları, istiklâlcileri; sürükledikleri uluslarla birlikte sapanın önünde yenilip, gerilemeye başladıktan sonra asıl yıkımların büyüğü baş gösterdi. Sadece, şahane bağış olarak, yabancılara ve ülke içindeki Hıristiyan uyruklulara verilen haklar, sanki devlet zorlayarak, alın teri harcayarak alınan haklar sayıldı. Yabancılar yalnız bu hakları koruyup kullanmakla kalmadılar, belki her gün onları biraz daha genişletip yaymak için yollar aradılar, belki her gün onları biraz daha genişletip yaymak için yollar aradılar ve buldular. İçerideki uyruklarsa, koruyup durdukları iç kuruluşlara dayanarak, dışarıdaki dindaş devletlerin yüz verip kıskırtmalarına uyarak, Türkleri yok edecek bir siyasal varlık kazanmaya çalışmaktan geri durmadılar. Yabancılar, hem bunları kıskırtıyorlar, hem bizim içişlerimize el atıyorlar ve her karışmada bir yeni ayrıcalık koparmadan ellerini çekmiyorlardı. Bunlar olup dururken, çoktan yoksul düşmüş ulus, devletin istediği vergiyi veremez, biriktiremez hale geliyordu. Hâlbuki başı taclılar, saraylılar, Babıâlılar, ne yapıp yapıp gösterişlerini, harcaşılarını sürdürürebilmek için gereken parayı elde etmek yolunda hiçbir davranıştan çekinmiyorlardı. Bu yüzden borçlanmalar oldu. O kadar borçlandılar ki, o elverişsiz koşullar içinde borç aldılar ki, bunların faizlerini bile ödeyemez oldular. En sonunda bir gün geldi, Osmanlı Devletinin sıfırı tükettiğine hükmettiler. Akçalı işlerini denetlemeye giriştiler. Böylece başımıza Düyun-u umumiye’ denilen bela çökmüş oldu.” Uğur Mumcu, *Uyan Gazi Kemal*, Ankara, 2007, s. 119.

⁴⁵ Maliye Nazırı olarak görev yapan, Mehmet Cavit bey Osmanlı Devletindeki borçlanmanın gerekçelerini ifade ederken şöyle der: “Vatanın bir parçasını düşmandan kurtarmak için yapılan bir harpte bir devlet varidat-ı atiyesinin bundan daha çok yüksek miktarını (1908-1909 yıllarında devletin aldığı dış borçları kastederek) rehin-emanet olarak verme ihtiyacını hisseder. Bizim için bütün vatani kurtarmak demek olan şu muharebe-i inkılâpta muzafferiyeti temin maksadıyla gelecek gelirlerimizin şu miktarını rehin vermede bilmem ki neden bir ifrat görülüyor! ba husus ki istikraz edilen şeyler bir harpte olduğu gibi dumana dönüşmüyor umur ve imal-i medeniyete harcıyor” der. bkz., Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2009, s. 228.

⁴⁶ Sait, Açıba, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon 1995, s.107-109.

⁴⁷ Sermaye mallarında meydana gelen aşınma ve eskimenin parasal değeridir.

⁴⁸ Hatice Dayar, İsmail Küçükaksoy, *Düyun-u Umumiye İdaresi İle Uluslar arası Para Fonu’nun Karşılaştırılması, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, Kütahya 2009, s. 35-36

Osmanlı Devleti'nde Düyun-uUmumiye'nin kuruluşu bir bakıma bir başarı sonuçlar vermiştir. Bu kuruluş Osmanlı'nın 1875 yılında yaşamış olduğu krizi iyi şekilde çözmüş ve Osmanlı'ya uluslar arası piyasadaki kredibilitesini yeniden kazandırmıştır. Batıya borçluluk konusunda Osmanlı finansal istikrarı yakalamış ve Düyun-u Umumiye sorumlu olduğu mali kaynakları verimli bir biçimde kullanarak vergi gelirlerini arttırmıştır⁴⁹. Muharrem Kararnamesi'nin kapsamına bu tarihe kadar yapılan 15 dış borçlanmadan, Mısır Vergisinin karşılık gösterildiği 1854, 1855, 1871 borçlanmalarıile Fransa ve İngiltere tarafından garanti edilmiş bulunan 1877 istikrazı hariç, diğerleri dâhil edilmiştir. Dalgalı borçlarla Ruslara ödenecek savaş tazminatı da kapsam dışında tutulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının yıllık servisini karşılaması için, hükümetin düzenli bütçe kaynaklarından bazıları Düyun-u Umumiye'ye bırakıldı. Düyun-u Umumiye bu vergileri, kendi kurduğu vergi tahsilât kadroları ve yönetim yapısı ile doğrudan toplamaya başladı. Düyun-u Umumiye Avrupa hükümetlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları siyasi müdahalelerin önemli bir aracı haline geldi. Muharrem kararnamesinin akdinden altı yıl sonra, 1886'da tekrar istikrazlara başlanmış ve 1908'e kadar yeni 18 istikraz daha akdedilmiştir.

1886'da Osmanlı Bankasından sık sık avans alan Hükümetin biriken kısa vadeli borçları uzun vadeli borçlara dönüştürmesi için yeni bir istikraz yapması gerekiyordu. Bu nedenle, gümrük gelirlerinin her yıl 390.000 Osmanlı liralık bölümü karşılık gösterilerek, Osmanlı Bankası'ndan %100 ihraç fiyatı ile 6.500.000 lira tutarında bir borçlanma yapılmış, biriken dalgalı borçlar mahsuben ödenmiş ve gösterilen karşılıklar dolayısıyla bu borçlanmaya "Gümrükler Borçlanması" adı verilmiştir.⁵⁰

1888 yılında Hükümetin Almanya'dan satın aldığı mühimmat ve askeri malzemenin bedelinin ödenmesini amaçlayan ve Deutsche Bank'tan, %70 ihraç fiyatı, %2 itfa bedeli ve %5 faizle, 30.000.000 Alman Markı (1 Mark = 0,055 lira hesabı ile 1.650.000 lira) tutarında borç sağlandı. Bu borçlanmaya da Düyun-u Umumiye İdaresinin yönetimindeki gelirlerden ağırlıklı olarak kara ve balık avı ruhsatname gelirleri karşılık gösterildiğinden "Balık Avı Borçlanması" (SaydıMahî İstikrazı) adı verildi. Bu borçlanmanın safi hâsılatı 1.155.000 lira tutmaktadır. 1890 yılında Osmanlı Bankası ile yapılan 8.609.964 liralık bir borç değişikliği sözleşmesi ile mevcut %5 faizli Galata bankerlerine ait "esham-ı mümtaze" tahvillerinin faizi %4'e indirilmiştir. Hükümet bu borç tebdilinden arta kalan 159.500 lirayı diğer borçlar için kullanarak bir rahatlama sağlamıştır. Yine bu yıl Osmanlı Bankası ile yapılan 4.999.500 lira tutarlı bir istikraz anlaşması ile yarısı iç borçların ve dalgalı borçların ödenmesinde kullanılan

⁴⁹Edhem , *a.g.m.*, s.435.

⁵⁰KirkorKömürcan, *a.g.e.*, s.158

kısmi bir konversiyon⁵¹ gerçekleştirilmiştir. Bu borçlanmaya “Osmaniye İstikrazı” denilmektedir.⁵²

1891 yılında konversiyon amaçlı bir borçlanmaya gidilerek, Osmanlı Bankası ve RothschildBrothersvasıtası ile sağlanan %4 faizli 6.316.920 Sterlin tutarındaki borcun 5.685.228 Sterlin tutan safi hâsılasının 4.285.630 Sterlinlik büyük bir kısmı 1877 tarihli %5 faizli Milli Savunma Borçlanması’ndanhenüz itfası yapılmamış tahvillerle değiştirilmiştir.Geri kalan 1.399.598 Sterlinlik kısmı, o günkü rayice göre 2.663.000 lira ya (safı 2.397.000 lira) tekabül etmektedir. 1877 tarihli %5 faizli “Milli Savunma Borçlanması”tahvil hamillerinden isteyenlere tahvil bedelleri başabaş ödenmiş, diğerlerine ise yeni tahvil verilmiştir.⁵³

1893 yılında, hükümet bütçe açığını kapatmak için Tömbeki Şirketi’nin Tekel karşılığı devlete vermekte olduğu yıllık 40.000 Osmanlı lirası karşılığında ve 1.000.000 lira tutarında, şirket Müdürü Vikont Georges Zogheb’in başını çektiği bir kısım bankerlerle “Tömbeki Borçlanması”adı altında bir istikraz sözleşmesi yapılmıştır. Osmanlı Hükümeti 1896 yılında da, Girit isyanının gerekli kıldığı finansman ile Doğu illerindeki Ermenistan ilişkili güvenlik giderlerini karşılamak ihtiyacı ile Aydın, Bursa ve Selanik ağnam resmi ile İzmir, Manisa, Afyon ve Denizli’nin palamut, afyon ve zeytin aşarı karşılık gösterilerek, Osmanlı Bankası’ndan %85 ihraç fiyatlı 3.272.720 lira tutarında ve ele geçen miktarı 2.717.000 olan yeni bir borçlanmada bulunmuştur.

1904 yılında hazine ihtiyaçları için Osmanlı Bankası ve Paris’te ki Comptoir d’Escomptekuruluşundan, Düyun-u Umumiye gelirinin Hükümete ait artan kısmını karşılık göstererek, tutarı 2.750.000 lira (2.500.000 Sterlin), itfa bedeli %80, faizi %4 ve net hâsılası 2.159.000 olan bir istikrazda bulunmuştur.Osmanlı Devletinde1901-1905 yılları arasında, 1901 yılında basıldığı halde satılmayan tahviller 1903 yılında 2.666.664 nominal bedelli yeni tahvillerle değiştirilmiş, ancak bu değiştirme işlemi de uygulamaya konulmamıştır. Hükümet, 1905 yılında, bu tahvilleri, Osmanlı Bankası’nın mutabakatı ile Düyun-u Umumiye gelirinin Hükümete ait kısmını karşılık gösterip, Osmanlı Bankası vasıtasıyla piyasaya sürerek, itfa bedeli %81, faizi %4 olan 5.306.664 lira tutarında yeni bir borçlanmaya dönüştürmüştür. Bu borçlanmadan mesabem ele geçen 4.248.932 lira safi hâsılasının bir bölümü Osmanlı Bankasına olan borçların kapatılmasında kullanılmış gerçekte kullanılan ek kaynak 2.510.411 lira olmuştur. Yine aynı yıl, Hükümet, Almanya’dan alınan silah ve mühimmatın bedelini ödemek için, Düyun-u Umumiye gelirinin artırım sonucu oluşan (bazı yerlerin aşarına ve gümrüğüne eklenen %6 askeri teçhizat resminin) Hükümete ait kısmını karşılık gösterip, Deutscht Bank ile anlaşmaya vararak, tutarı 2.640.000, ihraç bedeli %81, faizi %4 ve net hasılası 2.098.000 lira olan yeni bir istikrazda daha bulunmuştur.

⁵¹ Mevcut borç yükünün hafifletilmesi için faiz oranının indirilmesi

⁵²Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara 2009, s.80-91.

⁵³Rıfât Önsoy, *a.g.e.*, s, 249-251.

Hükümet, Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası ile sağladığı uzlaşma sonucu, gümrükleri ve bazı illerin aşarını karşılık göstererek, 1906 yılında Osmanlı Bankası" dan, %4 faizli istikrazda bulunmuştur. İhraç edilen 9.537.000 liralık tahvilin 6.786.000 liralık önemli bir bölümü 1890 yılı mümtaz tahvillerinin mahsubunda kullanılmış, kalan 2.751.000 lira ilave borç kaydedilmiş, bu işlemde, Hükümetin eline geçen net hâsıla 1.368.000 lira olmuştur. Deutscht Bank ve Demiryolları şirketi vasıtası ile Konya-Bağdat-Basra Körfezi demiryolu hattının Bulgurlu-Halep arasındaki devam eden 840 kilometrelik yapımı için tahvil çıkarılmıştır. Bu tahviller aracılığı ile 2 Haziran 1908 tarihinde, "Bağdat II. Tertip Demiryolu Borçlanması" için 4.752.000 liralık, "Bağdat III. Tertip Demiryolu Borçlanması" için de 5.236.000 liralık olmak üzere, toplam 9.988.000 lira tutarlı bir istikraz yapılmıştır⁵⁴. 23 Temmuz 1908'den sonra, gerek kara ve deniz kuvvetlerinde, gerekse bayındırlık, eğitim ve sair kamu hizmetlerinde yenilikler yapmak istediğinde olan meşrutiyet idarecileri, esasen açık vermekte olan devlet bütçeleri ile bu ihtiyaçları karşılayamayacaklarından borçlanmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de istikrazlar birbirini izlemiştir⁵⁵. 1908 borçlanması hazinenin almış olduğu kısa vadeli borçları ödemek ve bütçe açığını kapatmak amacıyla Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşme gereğince 4.711.124 lira tutarındaki 1908 istikrazının faiz oranı %0,5'tir. Bu istikrazın karşılığı ise Düyun-u Umumiye İdaresine verilmiş olan Aşar ve Ağnam vergileri hâsılatından hükümete ait bulunan kısmın kırk bin lirası ile gümrük hâsılatından 180.000 lira ile olarak kabul edilmiştir.

Borcun karşılığı olan vergilerin tahsiline ve ödenmesine Düyun-u Umumiye idaresi memur edilmiştir. Tahviller 22 Osmanlı lirası değerinde ve 214.142 adetten oluşmaktaydı. (20 İngiliz lirası, 500 frank, 405 mark) İhraç fiyatı %85 olarak gerçekleşen borcun tahvilleri Osmanlı Bankası tarafından %89,5'den Londra piyasasında, %90'dan da Paris piyasasında satılmıştır. Bu borcun imha tarihi 1964 senesidir.

Devlet bütçe açıklarını kapatmak hazine-i hassadan devredilen borcun ve genel tensikatın masraflarını karşılamak üzere, 1909 yılında Osmanlı Bankasından 7.000.000 liralık borç para alınmıştır. Bu istikrazın da faiz oranı %4, amortisman oranı %1 idi. Tahviller her biri 22 Osmanlı lirası veya 20 İngiliz lirası- 500 frank-405 mark kıymetinde olup, 318.182 adettir. Hükümetin eline ise bu borçlanmadan geçen miktar 6.002.503 lira olmuştur. Bütün borç tahvilleri %86 ihraç fiyatı üzerinden yine Osmanlı Bankası tarafından satın alınmıştır. Borç 1950 senesinde imha edilecektir. Yapılmış olan bu borç anlaşması bu tarihe kadar yapılan borçlanmalara göre hazine-i maliye ve devletin itibarını koruyan nitelikte görülmüş ve Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey Padişah Mehmet Reşat tarafından takdir edilmiştir.⁵⁶ Alınan borçlara

⁵⁴Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara 2009, s.84-91.

⁵⁵ BCA, 490.01/1449.1.6, s. 26.

⁵⁶Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009, s.235-236.

karşılık olarak serbest bırakılmış olan Aşar ve Ağnam vergilerinin 350.000 liralık miktarı gösterilmiştir.

1910 yılında Bandırma demiryolunun Alaşehir-Afyonkarahisar hattının yapımını üzerine alan imtiyazlı şirket ile hükümet arasında imzalanan sözleşme gereğince her biri 22 Türk lirası (500 Fransız Fransı) değerinde 1.712.304 liralık tahvil çıkartılması kararlaştırılmıştır. Borcun yönetimi Düyun-u Umumiye idaresindedir. Güvence olarak, demiryolunun brüt gelirleri ve garantili 1894-1895 İzmir- Kasaba Demiryolu ve ek istikrazı bakiyesi gösterildi. Tahvillerin her biri 22 lira-500 Frank değerinde ve 77.832 adettir. Vadesi 82 yıl olan bu istikrazın faizi %4'tür. Amortisman oranı %0.167 olarak tespit edilmiştir.

Sana demiryolunun yapım ve işleme imtiyazını üzerine alan şirketle hükümet arasında sözleşme uyarınca 1.000.000 lira tutarındaki bu istikrazın faiz oranı %4, amortisman oranı %0.098'dir. İstikraz 95 yılda yani 2006 yılında imha edilecektir. Tahvillerin âdeti 45.455, kıymeti 22 lira veya 500 franktır. Borcun karşılığı olarak Hüdeyde ve Cebena gümrüklerinden yıllık 40.987 lira gösterilmiştir. Bu istikrazın karşılıklarının ödenmesine Düyun-u Umumiye İdaresi karşılaştırmamış, ödemeler hükümet tarafından yapılmıştır⁵⁷. Aynı yıl içinde hükümet bütçe açığını kapatmak için ikinci bir istikraza başvurmuş, 9 Kasım 1911 tarihinde hükümetle Deutsche Bank arasında imzalanan sözleşme gereğince banka hazineye 7.040.000 liralık, %4 faizli, itfası %1 olan yeni bir borç imzalanmıştır. Tahvillerin her biri 22 lira (20 İngiliz lirası veya 500 frank veya 476 Avusturya Kronu veya 240 Hollanda florini) kıymetindedir. Bütün tahviller ihraç bedeli olan %84 üzerinden borcu veren kuruluşlarca satın alınmıştır. Borca karşılık olarak İstanbul gümrük gelirlerinden 550.000 lira tahsis edilmiştir. Hükümet bu borçlanmayı Düyun-u Umumiye İdaresi'nden bağımsız yapmıştır.

Hükümet ile Anadolu demiryolu şirketi arasında 1907 tarihli sözleşme gereğince, şirket Konya ovası sulama işini üstlenmiştir. Hizmet 1913 yılı başında bitirilerek hükümete teslim edilmiştir. Yapım masrafı olarak kabul olunan 818. 970 liranın şirkete ödenmesi için %5 faizli ve %1.5 amortisman hisseli bu borçlanma için 35 yıllık bir süre şartı konulmuştur. Şekil bakımından borçlanma olmayan ancak mahiyet itibarıyla bir borçlanma olan bu istikrazın ihraç edilmiş tahvilleri yoktur. Hükümet doğrudan doğruya şirkete borçlanmıştır. Borca karşılık olarak sulanan arazinin aşar hâsılatının fazlası, kurutulan ve satışa çıkartılan arazinin bedeli ile Düyun-u Umumiye varidatın fazlası gösterilmiştir. Bu dönemde her alanda yenilikler yapmaya girişen Meşrutiyet Hükümeti, tersanelerde yapmak istediği ıslahat için ihtiyaç görülen paranın tedariki amacıyla kendisi ile birlikte, Sir W. G. Armstrong, WhitwordsandCompany Limited Et Vickers şirketleri ile bir anonim şirket kurmuştur. 30 yıl süreli olan bu şirket 1.485.000 liralık tahvil çıkartmıştır. Tahvillerin faizi %5,5 amortisman oranı %1,5'tir. Bu borçlanmaya karşılık

⁵⁷ Rıfat Önsoy, *Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Ankara 1999, s.276.

olarak Sivas Vilayeti aşarından 88.550 lira gösterilmiş ve gelirin tahsili Düyun-u Umumiye idaresine bırakılmıştır⁵⁸.

Jön Türk iktidarı yedi yıl gibi kısa sürede “1908-1914 arası” 46 milyon liralık borç anlaşması imzalamıştır. Ancak hazinenin eline 39 milyon lira geçmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Lozan Antlaşmasında verdiği bilgilere göre, 1 Kasım 1914 tarihinde, Türkiye'nin dış borç yekûnu 143.241.757 lira olup, faiz ve ödenmiş borçları 9.024.158 liradır. Savaşın arifesinde devletin tüm dış borcu 152.265.915 lirayı buluyordu. Devlet borçlanma süresinin başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki dönemde aldığı borçların yaklaşık iki katına tekâmül eden miktarda anapara ve faizden oluşan miktarı alacaklı devletlere ödemek zorunda kalmıştır.⁵⁹

4. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Alınan Borçlar

Bab-ı Âli bütçesinde yer alan gelirlerle savaşı finanse edemezdi. 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 mali yılı bütçesinin 14 milyonu Düyun-ı Umumiye'ye, kalan 20 milyonu da devletin payına düşüyordu. Harbiye Nezaret'i bütçesi 6 milyon lira idi. Jandarmanın 2 milyon, Bahriye Nezareti bütçesi 1 milyon 300 bin Lira dolayında idi. Üç bütçenin toplamı 9.5 milyon liraya yaklaşıyordu. Bu para ile seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir orduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek imkânsızdı. Öte yandan savaş nedeniyle devlet gelirlerinde 7-8 milyon lira dolaylarında bir düşüş bekleniyordu. Özet olarak, hükümetin olağan bütçesinin savaşı finanse etmesi beklenemezdi⁶⁰.

1914 borçlanması İtalya ve Balkan ülkeleri ile birbiri peşine yapılan savaşların doğurduğu kaçınılmaz masrafları karşılamak için hükümet, Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Düyun-u Umumiye ve diğer bazı şirketlerden değişik tarihlerde toplam 16.813.652 liralık avans almıştı. Bununla birlikte harp dolayısıyla ilgili daire ve nezaretlere tahsisatı munzamalar yapılmıştı. Bu dönemde 4 aylık memur maaşları birikmişti. Bütün bu masrafları gerektiren kaynağı elde etmek, Şark Demiryolu hattının masraflarını karşılamak ve 1914 yılı bütçesinin açığı kapatmak gerekçeleri olarak belirtilmekteydi. Kanun layihasında borcun; 22 milyon liralık kısmı Trablusgarp ve Balkan savaşları sürecinde alınan avansları ödemek üzere kullanacağı, 2,5 milyon lirası ise tarik-i umuminin inşaatına harcanacağı bakiye ile de Samsun Sivas demiryolu ile Yafa ve Sayha limanlarının inşaatına harcanacağı yer almıştır. Yerli bankalardan alınan kısa vadeli avanslarla dalgalı borçların toplamı 33.000.000 bulunmuştur.

Maliye Bakanı Fransa'ya gidip orada Dışişleri bakanıyla yaptığı müzakereler neticesinde, Fransız sermayedarları adına ve kendi adına hareket eden, Osmanlı Bankası'yla 26

⁵⁸KirkorKömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, İstanbul 1948, s.108, Nihat Sayar, a.g.e., s.283, Hakkı İ. Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 105-106.

⁵⁹Muharrem Öztel, a.g.e.,s.232

⁶⁰Faruk Yılmaz, *Osmanlı'nın Borç Batağı*, İstanbul 2011, s.117.

Nisan 1914 tarihinde bir borç anlaşması imzalamıştır. Devlet bütçeleri de, her yıl açıkla kapandığından bu durum karşısında hükümet 22 ve 13 milyonluk iki bölümden oluşan toplam 35 milyon tutarında bir anlaşma yapmıştır. Fransız sermayedarları adına hareket eden Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşme ile bu istikrazın 22 milyonluk bölümü %88 3/4, ihraç fiyatı ile Osmanlı Bankasına devredilmiştir. Faiz oranı %5, amortisman oranı %0,5 süresi ise 48 yıldır. 1962 yılında bitirilecektir. Ele geçen miktar 19.525.000 liradır. Borcun tahvilleri aynı senenin Nisan ve Mayıs aylarında Paris piyasasında yer almıştır. Tahvillerin henüz 13 milyon küsur lirası (2/3) tahsil edilmiş bulunduğu sırada I. Dünya savaşının çıkmış olması sonucu tahvillerin geriye kalan kısmı Osmanlı Bankasıyla bankanın Fransa'daki temsilcileri elinde kalmıştır. Bu borçlanma karşılığında Fransızlara Anadolu ile Suriye'de yeni demiryolları imtiyazları ile Suriye'de Yafa, Hayfa ve Trablus limanlarının yapılması imtiyazları da verilmiştir.

Bu borçlanmayla ilgili olarak Fransız gazetelerinden l'Humanite, "Avrupa kapitalistleri, Asya Türkiye'sini paylaşmayı görüşüyorlar" l'ActionFrançaise, "İktisadi ve demiryolları ile ilgili sorunlar görünüşü altında, Asya Türkiye'sinin nüfus bölgeleri halinde gerçek bir paylaşımı söz konusu aslında" demesi, Avrupa'nın borç antlaşmalarını nasıl algıladığının anlaşılması bakımından, önem taşımaktadır. Borca karşılık olarak gösterilen gelirler şunlardır:

- a) Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından idare edilen muhtelif gelirlerin fazlası
- b) İzmir sancağı aşarının başka istikrazlara tahsisatından artacak kısmı
- c) Sivas vilayeti aşarından başka istikrazlara tahsisi olunan miktarından artacak kısmı
- d) 1913 yılından itibaren tahsili, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan diğer aşar geliri
- e) Aşar üzerine konulan %1,5 oranındaki iane (yardım) hissesi
- f) Trabzon vilayeti gümrük gelirlerinden 150,000 lira
- g) İstanbul vilayeti gümrükleri gelirlerinden, başka, istikrazlara tahsis olunan meblağ çıktıktan sonra 350,000 lira olmuştur⁶¹.

Dış borçlar Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacminin genişlemesinde katkıda bulunmuştur. Başlangıç yıllarında bu katkı ithalattaki genişlemenin borçlarla finansman edilmesi şeklinde idi. Daha sonraları Düyun-u Umumiye, kendisine bırakılan vergi gelirlerinin oluşturduğu tarımsal üretimi genişleterek topladığı fazlayı çoğaltmak istediğinde, tütün ve ipek kozası gibi ürünlerin üretimi ve ihracatıyla da ilgilenmeye başladı. Borçlanma ve geri ödeme mekanizması, Osmanlı ekonomisinde yarattığı iktisadi artışın İmparatorlukta çalışan yabancı şirketlerin kar ve faiz gelirleri şeklinde metropol ekonomilerine aktarılmasında da katkıda bulundu. Osmanlı Bankası'nın elde ettiği büyük karların başlıca kaynağı dış borç işlemleriydi. Osmanlı'nın dış borçlanması Avrupa emperyalist güçlere doğrudan siyasi çıkar sağlayan bir mekanizma olarak iş gördü. Başlangıçtan itibaren borç tahvillerinin Avrupa borsalarında işlem

⁶¹ Muharrem Öztel, *a.g.e.*, s.237-240.

görebilmesi için ilgili hükümetlerin izni gerekmektedir. Avrupa hükümetleri, bu ve benzeri nedenlerle borçlanma işlemi üstünde sahip oldukları denetim gücünü, Osmanlı hükümetlerinden siyasi ve iktisadi ödün koparmakta bir pazarlık ögesi gibi kullandılar⁶². Bu durumu İsmet Paşa bizimle II Dünya Savaşı ufukta belirinceye kadar 15 yıl uğraştılar diye ifade etmektedir.⁶³

4.1 Uzun Vadeli Borçlar

Lozan Anlaşması ile tespit edilen borçların ödeme tarzı kararlaştırılmış; borç yekûnunda bir değişiklik yapılmamakla beraber yıllık taksitler, mühim miktarda hafifletilmiştir. Anlaşmaya göre: ilk iki sene için 1.600.000; müteakip beş sene için 2.000.000; bunu takip eden altı için 2.380.000 ve bundan sonra gelen beş sene için 2.780.000 altın Türk lirası taksit verilecek ve borcun tamamı ile ödenmesine kadar da 3.400.000 altın Türk lirası tediye edilecekti. Uzun vadeli istikrazlar üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm istikrazları tutarı 71.602.939, İkinci bölümde yer alan beş istikrazın tediye paraları Türk lirası, frank, marktır. İkinci bölüm istikrazları tutarı 6.302.756lira olup uzun vadeli borçların toplamı 82.456.337 liradır.

4.2 Ödenmesi Gecikmiş Borçlar

Uzun vadeli istikrazlardan zamanında ödenmesi mümkün olmamış bulunanların kupon ve amortisman bedelleri karşılığı olarak üç bölümden oluşan yeni tahviller çıkarılmış ve bunlara Mütedahiller Karşılığı Tahviller adı verilmiştir. Birinci bölümün nominal bedeli 22 TL.(20 Sterlin=500 frank), ikinci bölümün nominal bedeli (zamlı) 1000 Frank, üçüncü bölümün nominal bedeli (zamsız) 1000 Frank olan bu tahviller, 1929 kasım ayının 25. gününden itibaren, eskiler ile değiştirilmeye başlanmış, bu işlem için de 15 yıllık bir zaman aşımı süresi tanınmıştır. Yeni tahvillerden Türkiye'nin hissesine düşenlerin toplamı 21.550.190 liradır.

4.3 Orta Vadeli Borçlar

Orta vadeli %5-%6 faizli hazine tahvilleri olarak çıkarılmış bulunan 1911,1912,1913 yıllarına ait tahvillerden tedavülde kalanların %5 faizli tahvillerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu tahvillere Konsolide Tahviller adı verilmiştir. Her biri 22 TL. (20 Sterlin = 500 Frank) nominal değerinde olan bu tahvillerden Türkiye'nin hissesine düşen miktar 3.521.936 liradır. Türkiye'ye düşen borç toplamı, Uzun vadeli istikrazlar 82.456.337, Ödenmemiş istikraz tahvilleri 21.550.190, orta vadelikonsolide tahviller 3.521.936 lira olup toplam 107.528.463 liradır.⁶⁴

⁶² Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul 2002, s. 83-84..

⁶³ Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, Ankara 1987, s.261-262.

⁶⁴ NihadS.Sayar, *Türkiye'de İmparatorluk Dönemi Maliye Olayları*, İstanbul 1978, s. 295-297.

1915-1922 yılları arasında ödenmesi gereken dış borçlar Düyun-u Umumiye İdaresince alacaklılara ödenmiştir. 1923 yılında Kurtuluş Savaşının kazanılması sonucu yeni Türk Devleti, Düyun-u Umumiye İdaresini ve Uluslararası Mali Denetim Komisyonunu tanımadığını, vergi koyma ve alma yetkisinin kurulan Büyük Millet Meclisi Hükümetine ait olduğunu belirtmiştir⁶⁵. 1928 yılında, Lozan Anlaşması uyarınca Paris'te kurulan "Türkiye Dış Borçları Komisyonu"nda ödemelerin hangi şekilde yapılacağı konusunda bir sözleşme imzalanmıştır. Sözleşme ile alacaklıların haklarının korunması konusu kurulan bir karma meclise terk edilmiştir. Osmanlı Devletinde kalan tüm borçlar 1954 yılında tamamen ödenmiştir.

SONUÇ

1850'lerden itibaren Osmanlı Devletinin sürekli olarak borçlanması ve bu borçları rasyonel bir biçimde kullanmaması devletin mali yapısının ağır bir darbe yemesine neden oldu. Zor şartlarda alınan borçların verimli bir biçimde değerlendirilmemesi ve sürekli olarak alınan borçların faiz ve borç ödemelerinde kullanılmasının kuruluşuna giden yolun mihenk taşlarını oluşturdu. Avrupa piyasalarında devletin mali yapısının kaldıramayacağı şartlarda alınan bu borçların kendisinin ve faizinin ödenebilmesi için tekrar istikraza başvurulması Osmanlı'nın dışarıya iktisadi bağımlılığı hızlandırmakla kalmamış aynı zamanda alınan borçların ödenmesindeki güçlükler devletin itibarını zedelemiştir. Devlet adamlarının mali yapıyı sağlamlaştırmadan genellikle ağır şartlarda dışarıdan borç almaya girişmesi Osmanlı'nın uluslar arası siyasal düzlemde yarı sömürge rolünü oynamasının ana sebeplerinden birisini oluşturdu. Bu dış borçlar Osmanlı Devleti'nin dünya sisteminde periferileşmesine hizmet etti ve dünya sistemine eklemlenmesini oldukça kolaylaştırdı. Osmanlı mali anlamda bağımsızlığını kaybederken düvel-i muazzama olarak adlandırılan devletlerin başat olduğu bir dünyanın öznesi değil de nesnesi oldu.

1854'ten itibaren hızla girilen bir borç krizi mali iflasla sonuçlanmıştır. Bu kriz imparatorluğun siyasi açıdan da çözülmesini beraberinde getirmiştir. Batı kapitalizmi çeşitli yollardan Osmanlı ekonomisine girmiş ve özellikle ticari faaliyetlerde hâkim güç olma noktasına gelmiştir. Bu durum, devletin sürekli olarak dış borçlanmaya başvurmasında etkili olmuştur. Siyasal koşulların aleyhine gelişmesi ve Ruslarla savaş çıkma olasılığı 1876 yılında, Osmanlı devletinin borçlarını ödeyemez duruma gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerin sonunda 1881 yılında alacaklıların temsilcilerinin oluşturduğu "Düyun-u Umumiye İdaresi" kurularak devletin ekonomisinin denetim altına alındığı dönem başlamıştır. Bu idare uluslar arası emperyalist tahakkümün Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşmış tezahürüdür. Osmanlı böylelikle kendi mali kararlarını almaktan aciz bir duruma düşmüş ve ekonomisi dış güçlerin istedikleri gibi at oynattığı bir alan haline gelmiştir.

⁶⁵Sait Açıba, *Devlet Borçlanması*, Ankara, 1991, s.140-141

Düyun-u Umumiye İdaresi aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi çöküşünü hazırlayan bir kurum olmuştur. Bu olumsuzlukların yanında Türk ekonomisinin endüstrileşmesini ve Türk sermayesinin gelişmesini engellemiştir. Yeni hükümetin önündeki en önemli zorluklardan birisi Osmanlıdan devralınan borç yükü olmuştur. Bahsedilen idare, borçlarını karşılamak için vergi tahakkuk ve tahsil işleriyle uğraşmasının yanında çeşitli işletmeleri bizzat yönetmiş ve çeşitli gelir kaynaklarını da iltizama vermiştir. İdare, vergi gelirlerini karşılık göstererek Avrupa piyasalarında da tahvil satmıştır. Bu sürecin sonunda bahsedilen kuruluş, alacaklılar için bir güvence mekanizması olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu bir sömürge ülkesi haline gelmiştir.

Duyun İdaresinin kuruluşuna kadarki dönemde yapılan borçlanmalardan devletin eline borçlandığı paranın ancak yarısı geçerken, örneğin 1874'te yani borçlanmanın ilk 20 yılında devletin toplam gelirinin %80'ine ulaşmıştır. Bu durum için de pek farklı olmamış, iflasın ilanı demek olan Muharrem Kararnamesi ve sonrasında kurulan Duyun-ı Umumiye yönetimi ile birlikte Osmanlı Devletinin gelirlerini, adeta devlet içinde devlet olan bu yönetim ile paylaşmak zorunda kalmış, devletin yıkılışına kadar bu durum böylece devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- BCA, 490.01/1449.1.6, s. 26.
- AÇBA, Sait, Osmanlı Devleti'nin DışBorçlanması (1854-1914), Afyon 1995
- AÇBA, Sait, Devlet Borçlanması, Ankara 1991
- AKYILDIZ, Ali, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul 1996
- ANDERSON, Olive, Great Britain andtheBeginnings of theOttomanPublicDebt 1854-55,TheHistoricalJournal, C.7, S.1, 1964
- "Cumhuriyet Devri Maliyesi, Devlet İstikrazları", Maliye Mecmuası, S. 6, Ankara 1937
- ELDEM, Edhem, "Ottoman Financial Integration with Europe: ForeignLoans, theOttoman Bank andtheOttomanPublicDebt" EuropeanReview, C. 1, S. 3, 2005
- ERTUNA, Özer, "Osmanlı ve Türkiye Ekonomilerinin Borç Bunalımı", Muhasebe ve Finansman Dergisi, S.24, Ekim-2004
- FALAY, Nihat, Maliye Tarihi, İstanbul 2000
- GENÇ, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2009
- GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" Türkiye İktisat Semineri Metinler/Tartışmalar, Ankara 1973
- GÜRAN, Tefik, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Ankara 1989
- GÜRSOY, Bedri, "Muharrem Kararnamesinin 100. Yılı", Atatürk dönemi Ekonomi politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara 1982
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara 1983
- KARAMURSAL, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara 1989
- KAZGAN, Haydar, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, İstanbul 1995

- KAZGAN, Haydar, Galata Bankerleri, İstanbul 1991
- KIRAY, Emine, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul 1993
- KİYOTAKİ, Keiko, Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63, (erişim: <http://eprints.lse.ac.uk/22327/>)
- KÖMÜRÇAN, Kirkor, Osmanlı-Dünyu Umumiye-Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi, İstanbul 1948
- KÖMÜRÇAN, Kirkor, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi, İstanbul 1948
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri II (1838-1850), İstanbul 1976
- MUMCU, Uğur, Uyan Gazi Kemal, Ankara 2007
- ÖNSOY, Rıfat, Osmanlı Borçları (1854-1914), Ankara 1999
- ÖZDEMİR, Biltekin, Osmanlı Devleti Dış Borçları, Ankara 2009
- ÖZSOYLU, Ahmet Fazıl, Türk Maliye Tarihi (Ders Notları), Ç.Ü. İ.İ.B.F., Adana 1999
- ÖZTEL, Muharrem, II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi, İstanbul 2009
- PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, İstanbul 2008
- PAMUK, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul 1999
- PAMUK, Şevket, Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, İstanbul 2009
- QUARTAERT, Donald Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş,(1881-1908), Ankara 1987
- RODERİC, Davison, H. "The First Ottoman Experiment with Paper Money", Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman Okyar ve Halil İnalçık), Ankara 1980
- SARICA, Murat, Siyasal Tarih, İstanbul, 1983
- SAYAR, Nihad S., Türkiye'de İmparatorluk Dönemi Maliye Olayları, İstanbul, 1978
- SELEK, Sabahattin, İsmet İnönü Hatıralar, Ankara 1987
- ŞENER, Abdüllatif, Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması, İstanbul 2008
- TEZEL, Yahya S., Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), İstanbul 2002
- YAVI, Ersal, Bir Ülke Nasıl Batırılır?, İzmir 2001
- YENİAY, Hakkı, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul 1964
- YERASİMOS, Stefanos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, C.1, Çev. Babür Kuzucu, İstanbul 1980
- YILMAZ, Binhan Elif, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, S.4, 2002
- YILAZ, Faruk, Osmanlı'nın Borç Batağı, İstanbul 2011